

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Yıl : 1970

Cilt : XVIII

Yayın Komisyonu:

Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY (*Dekan*)
Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN
Prof. Dr. İ. A. ÇUBUKÇU
Doç. Dr. İ. CERRAHOĞLU
Doç. Dr. M. HATİBOĞLU
Doç. Dr. Hüseyin ATAY

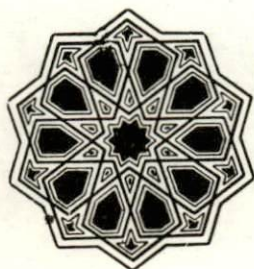
Yıl : 1970

Cilt : XVIII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

YIL : XVII

YIL : 1970

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - ANKARA 1972

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
Doç. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Kur'an ve Hadis'te Aile Planlaması</i>	1
Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Sufyân b.Sa'id es-Sevri ve Tefsiri</i>	23
Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>İbn Ebi Hâtim ve Tefsiri</i>	35
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Bergson'da Şuur Halleri ve Zaman</i>	47
Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, <i>İbahîlik ve Batnîlik</i>	67
Doç. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Allah'ın Halifesi : İnsan</i>	71
J. SCHACHT, "Peygamberin Sünneti" Tabiri Hakkında (çev. Mehmet S. HATİBOĞLU)	81
Dr. Süleyman ATEŞ, <i>Üç Müfessir Bir Tefsir</i>	85
Dr. Abdülkadir ŞENER, <i>İslâm Hukukunda Maslahat ve Mefsedet Anlayışı</i>	105
Osman KESKİOĞLU, <i>Muhammed Abduh</i>	109
M. Turhan ÖZDEMİR, <i>Goethe'nin Şiirinde Hz. Muhammed</i>	137
Prof. Dr. Fuad KÖPRÜLÜ, <i>İslâm Şüfi Tarikatlerine Türk-Moğol Şamanlığının Te'siri</i> (çev. Yaşar ALTAN)	141
Dr. Halil CERR, <i>Farabî Füsüs'ül Hikem'in Yazarımıdır</i> (çev. Kifayet ÖZAYDIN)	153
William P. ALSTON, <i>Din</i> (çev. Günay TÜMER)	163
Muhammed KAFAFİ, Ph. D., <i>Abū Sa'id Muhammad B.Sa'id Al-Kalhâtî'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu</i> (çev. Ethem Ruhi FIĞLALI)	177
Claude CAHEN, <i>Baba İshak, Baba İlyas, Hacı Bektaş ve Diğerleri</i> (çev. İsmet KAYAOĞLU)	193
 <u>Kitap Tanıtma :</u>	
<i>Mukârenetu'l-Edyân</i> , (Günay TÜMER)	203
<i>Bibliyografya</i> , (Dr. Abdülkadir ŞENER)	223
<i>Tabiat'ud-Da'vet-il-Abbasiyye</i> , (Mustafa FAYDA)	227

MUHAMMED ABDUH

(1266-1323 H./1849-1905 M.)

OSMAN KESKİOĞLU

Bu yazımızda, İslâm şâiri Mehmed Âkif'in bize "Mısırın en muhteşem üstâdı" diye takdim ettiği Şeyh Muhammed Abduh'u biraz tanıtmaya çalışacağız.

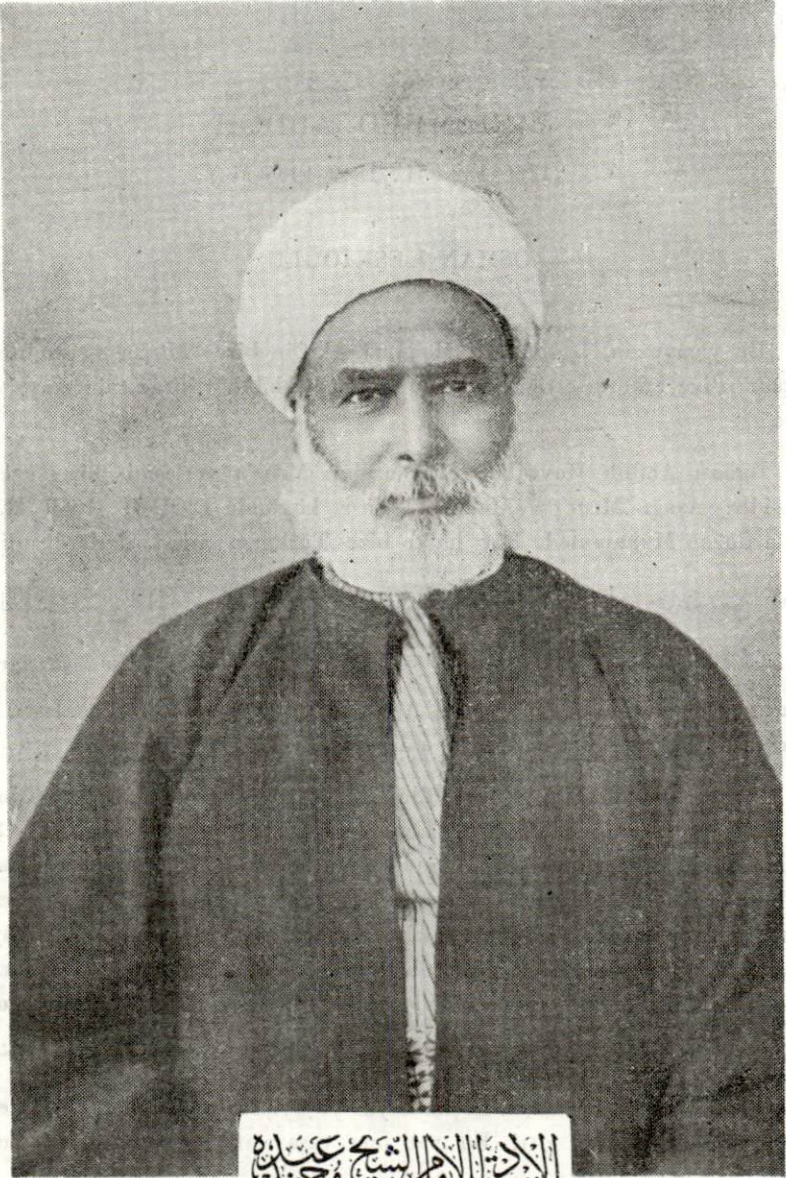
Babası Abduh Hayrullah olup ataları Mısır'a yerleşmiş bir *Türkmen* âilesidir. Aşağı Mısır'da Mahalletü-Nasr köyünde 1266 H./1849 M. yılında doğan Muhammed, köy halkı bize Türkmen âilesi, derlerdi,¹ diyor.

ان نسبتنا ينتهى الى جد تركمانى جاء من بلاد التركمان فى جماعة من اهله
... Bu satırlardan Bu satırlardan Bu satırlardan Bu satırlardan Bu satırlardan
Türkmen ülkesinden Mısır'a gelip Aşağı Mısır'da çadır kurup yerleşen bir Türkmen âilesinin çocuğu olduğu anlaşılıyor.

Doğduğu köyde Sibyan okulunda biraz okudu. Sonra babası onu Tanta'da meşhur Veli Ahmed Bedevî Camiindeki medreseye gönderdi, yıl: 1862. Burada o zaman medreselerde okunması mutad olan dersleri okumaya başladı. Kur'ân-ı Kerim, tecvîd, fıkah dersleri ona çok kolay gelmişti. Fakat sarf ve nahiv denen Arap grameri onu pek sıktı. Arapçanın tadrîsi usûlünden şikâyetçiydi. Anlaşılmaz bir dille, çok sakat bir usulle yapılan bu ders onu hiç sarmadı. *Ahmed Emîn* bunu, Arapçadan hiç bir şey bilmeyen Türklere Arapça hutbe okumağa benzetir:² او خطبة الجمعة بالعربية لأترك لم يعرفوا شيئاً من العربية. Tanta'dan medreseden kaçtı. Başka köyde yaşayan akrabasından Şeyh *Derviş* adındaki zâtın yanına gitti. Bu zat ona tasavvuf ve ahlâk dersi verdi.

1 M. Reşid Ridâ, *Târih'ul-Üstâz'il-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh*, C. I, S. 16, Kahire, 1931.

2 Ahmed Emin, *Zuamâul-İslâh*, S. 282. Kahire, 1965.

أستاذنا العلامة الشيخ محمد عبد
 الوهاب بن عثمان بن محمد بن
 عثمان بن محمد بن عثمان

Üstâd Muhammed Abduh
 1266-1323 H./1849-1905 M.

Kalb gözü açık olan Şeyh Derviş, Abduh'da ilk ışığı yakandır. İslâm'ın ahlâk dini olduğunu, yararlı amellere, başkalarına iyilik yapmaya önem vermek gerektiğini, mücerred kelime-i şehâdeti söyleyivermekle cennete girilemeyeceğini anlattı. Selef-i sâlihîn yolunun en iyi yol olduğunu bildirdi.

Abduh 1866 da *Câmiu'l-Eeher*'e geldi. Basit bir yaşayış içinde, hasır üstünde ders okuyan Ezherliler arasına katıldı. Ezher'de oturan talebeye halk *Mücâvir* derdi. O da mücâvir oldu. Her talebeye tahsisat olarak eklemek verirdi, buna *Ciraye* denirdi, İstanbul'daki *fudla* gibi bir şeydi. Cirâyeye kavgası eksik olmazdı. Ders usûlü bozuktu. Kelimelerle boğumakla, i'râb, i'lâl yapmakla vakit geçerdii. Fen dersleri yoktu. Hesap, tarih, coğrafya yasaktı. (Bu bizde de böyle olmuştur. Rüşdiye mektepleri açılınca coğrafya okutulmasına karşı gelmişler, haritalar yırtılmıştır. Hatta II. meşrûtiyetin i'lânından sonra bile aynı hava esmiştir, *Şeyh'ul-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi*, tarih ve coğrafya derslerinin okunmasında dini yönden bir sakınca olmadığına dâir şu fetvâyı

ما قول شيخ الإسلام ، دام بابه مرجعاً للأنام ،
 في تدرس علم جغرافيا والتاريخ باللسان العربي او غيره كلسان الترك والهند
 وتدريسهما ، هل يجوز؟ أم كيف الحال؟
 الجواب : الله تعالى اعلم : نعم ، يجوز.

كتبه الفقير
 موسى كاظم

İstanbul hocalarının kurduğu Cemiyet-i İlmiyye bu fetvâya dayanarak bu konuyu aydınlatmak amacıyla Arapça ve Türkçe bir risâle yayınladı.³

Ezher'in o zaman üç ünlü hocası vardı: *Ahmed Rufâi*, *Abdurrahmân Uleyş*, *Hasan'ut-Tavil*. Bunlardan birincisi çetin ibareleri çözmekle meşhur. Uleyş, asıl Mağripli (Fas'lı) olup son derece mutaassıp, tekfir damgası elinde! Hasan'ut-Tavil felsefeci, hayat görüşü olan bir zat, ona da zındık, diyorlar. Abduh, bunların arasında yetişti. Bu arada tasavvufa çok merak sardırdı. Bunun te'siriyle tasavvufa dâir eserler yazdı. Bir ara Ezher'de Akaid-i Nesefiye okuttu. Uleyş buna kızdı. Çünkü bu kitap *Mâtürîdî* mezhebi üzeredir, Mu'tezile kadar olmasa da biraz akliyeciyi sayılır. Halbuki Mısırlılar *Eş'ari*'dirler, ona alıştırlar. Abduh'a kızgın olan Uleyş bunu kınadı. Uleyş'in Abduh'a bastonla vurduğu bile söylenir. Abduh saç bırakıyor diye yaydılar, bir defa-

3 Tafsîlât için bak: *Beyân'ül-Hak*, C. IV, Sayı: 79, 28 Eylül, 1326, İstanbul.

sında başından fesini, sarığını çıkarıp başında saç olup olmadığına baktılar. İşte böyle baskı altında Ezher'de 12 yıl kaldı, 1294 H. /1877 M. de diplomasını aldı. 1878 de Dâr'ul-Ülûm'a hoca oldu, burada İbn-i Haldun'un meşhur Mukaddime'sini okuttu. Bir yandan da Ezher'deki derslerini vermeye devam etti.

1872'de Mısır'a gelmiş olan *Cemâleddin Efganî* ile tanıştı. Abduh onun sohbetlerine katıldı, derslerini dinledi. Bunlar onda büyük tesirler bıraktı. Efganî, zaten bir dinamo merkezi gibiydi. Abduh'u elektrikledi. Onda, Ezher'in perdelediği dünya görüşünü açtı. Tasavvufî, felsefî bir anlayış verdi. İslâm'ın yüksek ahlâk yönünü gerçekleştirdi, dinî islâhât yapmak, garbın müslümanları sömürmesine mâni olmak gayretini uyandırdı. Abduh şöyle diyor:

“Babam, benim, kardeşlerim Alî ve Mahrus gibi bedenî hayatıma sebeb oldu. Cemalüddîn ise bana Hazret-i Muhammed, Hazret-i İbrâhim, Hazret-i Mûsâ ve Hazret-i İsâlarinki gibi manevî bir hayat verdi, ruh ufkumu açtı.”

Serbest düşüncesi, yeni fikirleriyle tanınan Abduh, artık gazetelerde ictimai, ahlâkî konularda yazılar yazmaya başladı. 1876 da henüz talebeyken, El-Ehrâm gazetesinde makaleleri yayınlanmaya başladı. Mısır hükümetinin resmî gazetesi olan Vakayi-ı Misriyye'ye sonraları bir edebî kısım ilâve olunca bunun başına Muhammed Abduh'u getirdiler. Orada güzel yazılarıyla gazeteye bir canlılık verdi.

Bu sırada meşhur *A'râbî* ayaklanması oldu, 1882. Türk ve Çerkesler Mısırlılardan ileri tutuluyor diye bunu çekemiyen bir zâbit olan *Arâbî* baş kaldırdı. Başlangıçta, Mısırlı zâbitlerin çerkes zâbitleriyle eşit tutulmasını isteyen bir subay hareketi olan bu iş, sonraları halk ayaklanması halini aldı. Abduh da halktan ayrılmadı, o da onlarla beraber oldu. İsyân bastırılınca, İngilizler onu mahkûm ettiler, 3 ay hapis yattı, 3 yıl da Beyrut'a sürüldü, yıl: 1883.

A'râbî isyânı yüzünden Mısır'dan çıkarılan Efganî, Paris'e gitmişti. Abduh'u yanına çağırды. Beyrut'tan Paris'e giden Abduh, üstâdı ile birleşti. Paris'te küçük bir oda kiraladılar. *Urvet'ül-Vüskâ* adlı bir dernek kurdular. Derneğin fikirlerini yaymak için aynı adla bir dergi çıkardılar. *Urvet'ül-Vüskân*'ın ilk sayısı 5 Cemaziyelülâ 1301, 13 Mart 1884 te çıktı. Derginin tesiri büyük olmuştu. Mısır, Sudan, Hindistan'a girmesini İngilizler yasakladı. 8 ayda 18 nüsha çıkardılar. Malî imkânsızlık sebebiyle gazete kapandı. Efganî İran'a, Abduh da Beyrut'a döndü. Dergi, batlıların sömürgecilik siyasetine

şiddetle hücum ediyor, müslümanları uyanmaya, Avrupanın esaretinden kurtulmaya çağırıyor. Şarkın hastahıklarının tedavive uğraşırdu. Dergiyeye göre şarkın âfeti üçtü:

1- Müstebid hükümdarlar,

2- Keyfime göre hareket eden önderler,

3- Cahil müşşidler, bilgisiz hocalar.

Abdüh, Paris'ten bir aralık Londra'ya giderek İngilizlerle görüştü, on-

lardan Misir'dan çıkmalarını istedi. Fakat netice almadan döndü. Beyrut'a

geldikten sonra (1885) siyasetten el çekti. Orada Âlim ve Muallim olarak

yaşadı. Beyrut o zaman bir Osmanlı vilâyeti idi. Sultaniyeye Mektebinde ders

verdi, iki câmide de teşir derisi okuttu. Mekteblerde dini tedrisatı islah etmek,

program hazırlamak üzere Sultan Abdülhamid, Seyhu'lislâm'ın başkanılığında

bir heyet kurmuştu. Bu heyette Fevâ Emtîni Nuri, Mevlîs-i Maarîf reisi

Hüsnü Efendi, Abdünnâfi Efendi ve Hoca İshak Efendi dahililer. Abdüh,

bu münasebetle iki lâyhâ hazırladı. Birini Şeyhülislâm'a gönderdi¹. Bunda

müslümanların zayıf tarafları, dinin esaslarını bilmemeleridir, akide bozuklu-

ğundan ahlâk da bozulmuştur, bunun ilacı dini tedrisatı islah etmektir; eğitimi

ve öğretimi yoluyla halkın yükselmesini sağlamaktır, diyor ve programlar

giziyor. Programda umum halk için dersler, memur ve askerler için dersler,

âlim olacaklar için dersler ayrı ayrı bölümlerde gösteriliyor. Halkın bir kısmı

din bilgisinden mahrum; dindâr olanlar da dini namazdan ve oruçtan ibaret

şamiorlar, diyor:

الصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

والصلاة والصيام والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد والجهاد

kopmasını önledi.

veyin etmek için Hıdiv Abbas'a baskı yaptıkları zaman, buna mâni oldu, Türkiye ile bağlanmasını

O, Türklerle bağli idi. İngilizler, Misir'daki Türk kadısını kaldırarak yerine yerli birini

... ..

المائة المائة: ثلثة المئات بعد الألفان بالله وسورة.

ان من قلبه من أهل الإسلام يرى ان الجوازة على الولة

baglanılması gereken bir husus olduğunu söyler:

4 Bu layihada Türk devletinin korunmasını, Allah'a ve Peygamber'e imandan sonra

“Biraz din bilgisi edinenlerden bir kısmının emeli, tahâret, necâset hü-kümelerini, namazın ve orucun farzlarını öğrenmek olup dini bunlara münhasır sanırlar, bu iki ibâdeti, fıkıh kitaplarında yazıldığı vechile yapmakla, dini yerine getirmiş oldukları kanusunda bulunurlar, bu ikisinden başka bütün rukünleri yıksalarda umursamazlar...”

İkinci lâyihayı Beyrut vâlisine verdi. Bunda Suriye'nin ıslahını, yabancı mekteplerin tahrîbatının önlenmesini istiyordu. Her münasebetle bu yabancı mektepler konusunu ele almıştır. Mısır'a döndükten sonra da aynı konuda dinî tedrisatın ıslâhı için bir lâyiha verdi.

Beyrut'ta ilmî çalışmalar yaptı. Sultaniyye'de okuttuğu din derslerini sonra *Risâle'tüt-Tevhîd* adıyla yayınladı. *Şerif Radyy*'in *Nehc'ül-Belâğâ*'sını şerh etti. *Bediuzzaman Hemedânî*'nin *Makamât*'ına şerh yazdı. *Kur'ân-Kerim*'i *tefsîr* etti. *Efgânî*'nin *Dehriyyûn risâlesini* Arapçaya çevirdi. Burada iken semâvî din erbabını birbirine yaklaştırmak amacıyla bir dernek kurdular. Beyrut Türk kadısı Râmiz beyin oğlu Cemal Bey, Mirzâ Bâkır,^{4a} bazı İngilizlerin de dahil olduğu bu dernek, dinler arasından nefreti kaldırmak, Avrupalıların müslümanlar üzerinde baskısını önlemek amacını güdüyordu.

Beyrut'ta sürgün müddeti 3 yıldır. Fakat 6 yıl kaldı. Çünkü Hidiv Tevfik ona kızgındı. Hi.liv için: sûreti Mısırlı, içi İngiliz, diyordu. Abduh'u yakından tanıyan ve takdir eden *Emîre Nazlı*'nın, o zaman Mısır'da vazifeli olan meşhur *Gazi Ahmed Muhtar Paşa*'nın Mısır'daki İngiliz Komiseri Lord Cromer'e söylemeleri üzerine Hidiv Tevfik, Abduh'u affetti. O da ana-baba ocağına döndü. Siyasete tevbe etti. İlmî, dinî ıslahâtle meşgul olmaya koyuldu. Ezher idare meclisinde, Şûrâ meclisinde, Evkaf idaresinde vazife aldı. Meşhur Cemiyet-i Hayriyye-i İslâmiyye'yi kurdu. Başhca üç işe başladı: Ezheri, Vakıfları, Şer'î mahkemeleri ıslah etmek.^{4b} O zaman Mısır'da her şeye İngilizler karışıyordu. Lord Cromer'den faydalanmayı düşündü. Hindistan'da *Seyid Ahmed Han*, İngilizlerle hoş geçinerek müslümanlar için bazı haklar

4a Bu zat bizim *Ahmed Midhat* Efendi'nin dostudur. Reşid Ridâ, Ahmed Midhat hakkında şunu kaydediyor: Abdülhamid devrinde sarayda bir toplantı yapılır. Orada Seyyidlerin askerlikten muâf tutulmaları ortaya sürülür. Ahmed Midhat buna itiraz eder: Hazret-i Peygamber ordunun başında bulunurdu, şimdi onun neslinden gelen Seyyidler, hiç olmasa, teberrüken orduda bulunsunlar, der. R. Ridâ Tarih'ul-Üstâz. Muhammed Abduh, C. I. S. 819.

4b İsmail Paşa, Şer'î mahkemeleri ıslah etmek istedi Rufaa Paşayı Ezher Şeyhine gönderip bu ıslahata onu iknâ etmesini diledi, yoksa Avrupa kanunlarını almak zorunda kalacağız, dedi. Rufaa Bey: Ben bu yaşa geldim, dinime kimse dahl etmedi, bu ihtiyarlığında beni Ezherlilerin tekfirine mâruz bırakma, dedi ve özür dileyerek gitmedi, onların dar taassubu biliyordu. Seyyid Bey'in dediği gibi bizde de böyle oldu.

almıştı. O da bu siyaseti göttü. Müslümanların hayrına olan bir işte gayr-i müslimlerden faydalanmak caizdir, diye fetvâ verdi. Bunu Hind müslümanları sormuştu. Böyle yapanları tekfir edenler vardı. Abduh, cevabında tekfirin (birine kâfir damgası vurmanın) kolay bir şey olmadığını, fıkıh kitaplarından nakiller yaparak anlattı.

Hidiv'in affına mazhar olduktan sonra Kadı tayin olundu. Binha, Ze-kazik, Âbidin kadılıklarında bulundu. Sonra İstinaf Mahkemesi Müsteşarı oldu. Kadı iken Fransızca öğrendi. İsviçre'ye, Fransaya yaptığı seyahatlarda bunu ilerletti. Paris'te Efgânî ile bulunduğu sırada Dergi işleriyle çok fazla meşgul olduğundan lisan öğrenmeye vakit bulamamıştı.

1892 de *Abbas Halim* Viyana'dan gelerek Hidiv oldu. Gençti, hamâsetliydi. Abduh, Abbas'a yaklaştı. İngilizlerin karışmadıkları üç şey vardı. *Ezher, Vakıflar, Mahâkim-i Şer'iyye*. Bunların ıslahında ondan yardım istedi. Önce Ezher'le işe başladı. Ezher o zaman: eskiyi (kadimi) din, yeni (=cedidi) küfür sayanların yuvası olmuştu. Ukûl-i câmide, nüfûs-i hâmidde (=donmuş fikirler, sönmüş kalbler) yeri idi. Abduh, oraya Mâristan (= Hastalar ocağı) derdi. Ezher'i kurtarmak, hayata sokmak için didindi. Ezherlilere maaş

5 1748 de, Körvezir namıyla tanınan Ahmed Paşa Mısra vâli olarak gönderildi. İlim seven bir kişiydi. Zamanın Ezher Şeyhi Abdullah Şubrâvî bir heyetle kendisini tebrike geldiler. Konuşma sırasında Ezherlilerin riyaziye (matematik) bilmediklerini anladı. Bizler, Mısır ilim ve fazilet menbaı biliriz, buraya gelmeği çok arzu ederdim, fakat gelince : *راه* *تسمع بالمعیدی خير من ان تراه* Muaydinin adını duymadan onu görmenden daha iyidir, meseline olduğu gibi buldum, dedi. Şubrâvî, Riyaziyye okumak âlet ister, Ezherliler fakir kimseler, onun için bu fenni okuyamıyorlar, yollu sudan bir cevap verir.

O sıralarda Ezherin donukluğunu, Hasan Hicazî bir manzumesinde şöyle anlatır:

قطعه صخر البس فيه الثمة - ل والبس والجمود
عمائاً كبروها وكُمأ - قد وسعوه لكي يسودوا
وتحت آباطهم روايا - تسعين كراساً او تزيد
يالذئاب ذوى ثياب - بين دواب لها تبید
صلوا و صاموا والليل قاموا - والقلب عن كل ذا بعيد .

Bir taş parçası gibi: ağırlık, kuruluk, donukluk yuvası. Sarıklar kocaman, cübbenin yenleri geniş, böylelikle ululuk taşlarlar. Koltuklarının altında 90 ve daha ziyade kitap forması dolu. Yük çeken hayvanlar arasında elbise giymiş kurdlar. Namaz kılarlar, oruc tutarlar, göndüzleri sâim, geceleri kâimdirler, fakat kalp bunların hepsinden uzak, habersiz.

(Abdülmüteâl Saîdî, Elmüceddidun fil-İslâm, S. 420, Kahire, 1962).

İşte Abduh Ezheri bu halinden kurtarmaya uğraştı.

bağlandı, ders ve imtihan usûlünü düzeltti. Fen dersleri kondu. Ezher kütüphanesini kurdu. Doktor tâyin ettirdi. Eski kitapları ihyâya başladı. Bu arada Mısır Müftüsüydü, 1899 da en yüksek dinî mevki olan Müftülük makamına getirilmişti. İşler iyi gidiyor denebilirdi. Eskiyi yaşatmak isteyenlerin itirazları karşısına çıksa da bunun önemi yoktu. Fakat Ezher'deki bir Kisve-i şerife yüzünden Hidiv Abbas'la arası açıldı. Bu sebeble ıslahat işleri aksadı. Hidiv, onu Müftülükten azletmek istediye de Lord Cromer buna mâni oldu. Giriştiği ıslahat hareketlerinden dolayı ona kızgın olanlar türemişti. Bu arada verdiği bir fetvâ, bardağı taşıran damla oldu.

Transival Fetvâsı :

Güney Afrika'daki Transival'da yaşayan müslümanlar Mısır Müftüsüne üç soru sormuşlardı:

- 1- Başına tokmakla vurarak mukavemeti azaldıktan sonra ölmeden kesilen hayvanın eti yinir mi?
- 2- Bir mezhepte olanın başka mezhepteki imama uyması câiz mi?
- 3- Şapka giymek câiz mi?

Abduh, Mısır Müftüsü sıfatıyla bunlara müsbet cevap verdi.

Bu fetvası, Mısır ve hatta Hindistan matbuatında yankılar yaptı. Hidiv, Abduh'u çökertmek için bunu vesile bildi. *Muhammed Ebû Şadi* adındaki zât, hücum edenlerin başında gelirdi. *Takrir-i Milli* başlığı altındaki yazılarıyla *El-Zâhir* gazetesi Abduh'a saldırdı. *Livâ*, *Cevâib* gazeteleri de buna katıldı. İş ilmi tenkid sınırını aştı. Mizah dergilerinin diline düştü. Halbuki, fetvâ fıkha uygundu. Kur'ân-i Kerîm'de eti yenmesi yasaklanan *Mevkûze* idi. *Mevkûze*: başına taşla, sopayla vurulup kesilmeden ölen hayvandır. Burada hayvan diriye kesiliyor.^{5a} Hatta fıkıh kitapları terbiye edilmiş, öğretilmiş av köpeğinin tuttuğu, öldürdüğü avın yenmesine cevaz veriyor.⁶

Mesele büyüdü. Ezher ulemâsı, dört mezhep mensupları, fıkıh kitaplarından nakiller yaparak Abduh'u teyid ettiler. "*İrşâd'ül Ümmet'ül İslâmiyye ilâ Akvâl'il-Eimmeti fi'l-Fetvâ'l-Transivâliyye: إرشاد الأمة الإسلامية*"

^{5a} Boğulmak, bir yerden yuvarlanmak, süsüşmek, başına sopayla vurulmak, canavar gelip karnını yarmak sebebiyle helâk hâlinde olan hayvan sağken yetişilerek boğazlanırsa illâ mâ zekkeytüm itlâkına mebnî hareket etmese ve kan çıkmasa dahi yenir." *Hacı Zihni, Nimet-i İslâm, Kıtâbu'z-Zebâiyh, S. 121.*

⁶ *M. Reşid Ridâ, Târihul Üstâz El-İmam M. Abduh.*

. الى اقوال الأئمة في الفتوى الترانسفالية). O zaman Tunus Başmüftüsü olan *Şeyh Tâhir Bin Âşûr* da Abdub'u teyid etti. Bu meselenin Rusya müslümanları arasında da akisleri oldu. *Üç Mesele* adlı bir kitapçık yayınlanarak; Frenk libası giyilir, Hristiyanların kestiği yenir, Şâfiî mezhebinde olan kimse Hanefî mezhebinde olana uyar, diye üç meseleyi Abdub'nun fetvâsına uygun olarak ele aldı.⁷

Ehl-i Kitâb'ın kestiği yenir mi? meselesi Mısır'da daha önce de bir gürültüye sebep olmuştu. *Ceberti Tarihi*'nde⁸ 1236 H./1820 M. yılına ait olaylar arasında şunu kaydeder: İskenderiyye'de Şeyh İbrahim adında bir hoca, dersinde Ehl-i Kitâb'ın kestikleri haramdır, demiş ve bunu hocası Şeyh Ali Mağripli'den duyduğunu söylemiş. İskenderiye âlimleri, fıkıh kitaplarına uymayan bu sözü reddetmişler ve onu münazaraya çağırılmışlar. Gelmemiş, kaçıp saklanmış. Zaten adamın aklında bozukluk varmış, kafadan çatlakmış. O zaman Ezher ulemâsı gerçeği söyleyerek cesaretle hakkı müdâfaa etmişler, Ehl-i Kitâbın kestiğinin yineceğini ifade etmişler. Şimdi tarih tekerrür ediyordu demek.

Başka mezhepten olan imama uyma ve şapka meselesi o kadar münakaşa-konusu yapılmadı. Daha çok Ehl-i Kitâb'ın kestiği yenir mi? meselesi üzere durdular. Bunlar daha ziyade Abdub'nün giriştiği ıslahattan memnûn olmıyanlardı. Sa'd Zaglûl, Kasim Emin gibi dostları, onun, ıslahat fikrinden vazgeçmesini, böylelikle hücum oklarına hedef olmaktan kurtulmasını istediler. Bâzıları da Hidiv'in istediği adamı tâyin ediverse sanki ne olurdu, bu yüzden bozuşmasaydı, dediler. O ise doğru bildiğinden asla şaşmadan yürüdü.

1901 de İstanbul'a geldi. Abdülhamid'i ziyaret etti. Hüsn-i kabûl gördü. Halbuki Mısır'daki düşmanları saraya onu jurnal etmişlerdi. Hamid bunlara kulak asmadı. Sarayda hoş karşılanmasını Mısır'lı *Ahmed Şefik Paşa* sağlamış.⁹

İstanbul'da *Şeyhülislâm Cemaleddin*'le görüşmüş. İlim ve ulemâ hakkında konuşmuşlar. Şeyhülislâm, Mâlikilerden naklen âlimi şöyle tarif etmiş : Kendini mesleğine vermiş, ilmin üzerine düşmüş, zamanı halkının ahvalini bilen kişi". Bu tabir Abdub'un hoşuna

7 *Sırât-ı Müstekim*, C. II. S. 107, İstanbul, 1327.

8 *Ceberti Tarihi* C. IV, s. 316.

9 *Ahmed Şefik*, Hidiv'in kâtibidir. Ciddî bir zattır. Mısır'da basılan *Müzekkirâtü fi Nısf Karn* adlı hâtıralarında çok enteresan yerler vardır, bunlar Türkleri yakından ilgilendiren şeylerdir.

gitmiş ve Şeyhulislâm'ı takdir etmiş. Din adamlarının ilimce kifayetsizliğinden söz açılmış. İsrailiyat hikâyeleri anlatan vaizlerden yakınmışlar.¹⁰ Bu konuşmaları *El-Müeyyed* gazetesi yazar. Bundan bazı hocalar alınır. Abduh'e küskün olanlar bunu da bir fırsat bilirler. Suriyeli bir hıristiyanın Mısır'da çıkardığı *El-Mukattam* gazetesi bu konuyu körükler, işi karıştırmak ister. Abduh, İstanbul'dan pek memnun ayrılmıyor. Dârulfünûnu görüp tanımak istediysen de fırsat bulamadı. Avrupa'ya geçti. Fransa'da Arap Medeniyeti Tarihi kitabından ötürü Gustave Le Bone'e teşekkürlerini sundu. Filozof Spenser'le görüştü. Dönüşte Cezayir'e, Tunus'a uğradı.

Hayatında acı, tatlı günler gördü. Sevildi, sövüldü, sürüldü, alkışlandı, göklere çıkarıldı, yerildi. Siyasetten nefret etmişti. Hidiv'le arası açıldıktan sonra siyasetten tevbe etti. Meşhur istiâzesi (=siyaset eûzüsü) şöyledir¹¹

اعوذ بالله من السياسية ومن لفظ السياسية ومن معنى السياسة ومن كل
حرف يلفظ من كلمة السياسة ومن كل خيال يخطر ببالي من السياسة . . .
ومن ساس ويسوس وسائس ومسوس.

Hidiv Abbas 1905 te bir nutkunda Abduhu'ye şiddetle hücum etti. Abduh, başladığı islâhatın sökmeyeceğini anladı. Kadılığı ve Müftülüğü sırasında doğruluktan asla ayrılmadı. Abbas'la arası açık olduğu halde haklı işlerde onu destekledi. Örneğin İstanbuldan Mısır'a bir Türk kadısı göndermek teâmülü vardı. Lord Cromer, bunu kaldırmak için Hidiv Abbas'ı sıkıştırdı. Abduh, Mısır'ın İstanbul'la ilişkisi kesilmesin diye Hidiv'i destekledi.^{11a} Mısır'daki

10 R. Ridâ, *Târihu'l-Üstazi'l-İmâm, Şeyh Muhammed Abduh*, C. I., S. 851/853.

11 M. Abduh, *El-İslâm ve'l-Nasraniyye Maa'l-İlmi ve'l-Medeniyye*, S. 111, IV. baskı.

11a Hidiv Abbas, Abduh'yü alt etmek için dalkavuk ulema'ya dayanmıştı. Fakat onlar sonra Abbasın başına çorap ördüler. Abbas, Türk siyaseti güderdi, Abduh onu bunda destekledi. I. Cihan savaşında Abbas, Türklerin tarafını tutup İngilizlere karşı durunca, onun yerine Hüseyin Kâmilî Hidiv yaptılar, Mısır halkını kandırmak için de Ezher ulemasından yardım aldılar. 1914 te Ezherliler, bir risale yayınlarak halkı hükümete itaata, yeni Hidivi tanımağa çağırıldılar. Hidivlik Divan Reisi Ahmed Şefik Paşanın (1860-1940) 9 cildlik Havliyyâtında belirttiği gibi, Kur'andan hiçbir ayet, Hadis kitaplarından hiç bir hadis bırakmadılar, arayıp taradılar, İngilizlere, yeni Hidive itaata halkı davet ettiler. (*Ab. Saûdi, El-Müceddidün fil-İslâm*, S. 521, Kahire, 1962).

Halbuki o sıralarda İstanbul Hükümeti, Şeyhul-İslâmın fetvasıyla *Cihad-ı Ekber* ilan etmiş, Mısır halkına da helife-i Müslimîn Mehmed Reşad imzalı beyannameler dağıtıyordu. Hatta: Hilafet-i İslâmiyye aleyhinde harp etmekte olan İngiltere hükümetiyle birleşerek Devlet-i Osmanîyyenin ezâ-i memalikinden bulunan Mısır eyaletini İngiltereye katan Hüseyin Kâmil bâği sayılıp bu hiyanetinin cezası olarak katle müstahk olduğuna dâir 1330/1914 te Şeyhul-İslâm Ürgüplü Hayri Efendinin fetvası vardır. (Bak. *Sebilürreşad*, C. 13, Sayı: 320, sayfa, 54).

Türk kadısı Yahyâ Efendi son derece müteassıptı, Abdul'nün islâhatına engel olurdu. Kadı Cemaleddin Efendi ise Abduhu'yü severdi.

İslâm'ın hayrına vakfedilmiş bir hayat, didinmekle geçti. Siyasilerin teşvikiyle yapılan hücumlar onu üzüyordu. Hastalandı. Onun fikirlerini yayan Menar'cı Reşid Ridâ ziyâretine gelmişti. Hasta döşeginde ona şu beytleri söyledi:

- 1 ولست ابالی ان يقال محمد - ابل ام اکتظت عليه الماتم
- 2 ولكن ديناً قد اردت صلاحه - مخافة ان يقضى عليه العائم
- 3 وللناس امال يرجون نيلها - وان مت ماتت واطمحت العرائم
- 4 فيارب ان قدرت رجعي قريبة - الى عالم الأرواح وانفض خاتم
- 5 فبارك على الإسلام وارضقه مرشداً - رشيدا يضي النهج والليل قاتم

1- Muhammed hastalıktan şifâ buldu veya öldü de kadınlar başına üşmüş matem yapıyor denilse de ne gam, buna aldırımam.

2- Benim asıl emelim Din-i Mübîn'in salâhıdır. Fakat korkarım ki ehliyetsiz sarıklar ona zarar getirecekler.

3- İnsanların kavuşmak istedikleri birtakım emelleri var, ben ölünce bunlar sönüp gidecek.

4- Yârap, benim âlem-i ervâha dönmem yaklaştı ise, mühür çözülmüş, ömür bitmiş ise.

5- Sen İslâm'a hayır ver, yolu aydınlatacak aklı başında bir rehber gönder, çünkü geceler pek karanlık!

(11b)

Bunu, Azerbaycanlı mizah şâiri Sâbir, nazmen şöyle terceme etmiş:

Gam itmezem denilse Muhammed sagaldı mı?

Yoksa yığıldı na'şına mâtem kuranları.

Lâkin salâh-ı Dîn-i Mübîn'ken ir'ademiz

Korkmaktayım ki yetsin amâim zıyanları.*

11b Buradaki Reşid kelimesi mürşidin vasfıdır. Reşid Ridâ bunun ismine bir işaret olduğunu sanarak kendine pay çıkarmak ister.

* amâim, sarıklar, demektir.

Çok arzuki ana halk arıyor nâiliyet
 Hayfâ ki muzmahil idecek mevtim anları
 Yârab, mukadder âlem-i ervâha ric'atım
 İttinse, âhırıysa hayâtın bu anları
 Bir mürşid-i reşid ile İslâma hayır vir
 Tenvîr-i râh ide şeb-i muzlim zamanları.

İşte böyle hasta döseğinde bile kendini, cancağızını değil, müslümanları, onların geleceğini düşündü, büyük dâvâsını andı, o dâvâyı yürütecek bir mürşid göndermesini Tanrı'dan niyaz etti. 56 yaşında iken 1905 yılında İskenderiyye'de, bu fâni âleme gözlerini kapadı. En verimli çağında sönüp gitti.

Ölümü İslâm âlemi için büyük bir kayıptır. Mutantan bir törenle Kahire'ye getirilip Ezher mezarlığına-Karafet'ül-Mücâvirin'e defin edildi. Mezarı nûr ile dolsun, makamı Cennet olsun.

Kendisini çok yakından tanıyan ve koruyan *Gâzi Ahmed Muhtar Paşa*, ölümü üzerine şöyle demiş: "O, tarihin tanıdığı en büyük dimağlardan biridir. Ölümünü duyunca dünya başıma yıkıldı sandım."¹²

Kendisi, hayâtımda iki şey için uğraştım, diyor:

1- Fikirleri taklid zincirinden kurtarıp düşünceye meydan açmak, dini gerçek yönüyle anlayıp selef-i sâlihîn gibi olmak, müsbet ilmin İslâm'da üstün yerini belirtmek, Batı'nın terakkisine yetişmek için müslümanları gayrete getirmek, böylece ilerleyen müslümanları Batının sömürmesinden kurtarmak.

2- Arap dilinin üslûbunu düzeltmek, yazıyı anlaşılmayan sıkıcı halinden kurtarmak.

Yeni Arap yazarları ona çok şey borçludurlar. Mısır'da yazı dili onun açtığı çığırda gelişmiştir.

ESERLERİ

Cemaleddin Efgânî'nin en büyük eseri *Abduh*, derler.^{12a} *Abduh*'un en büyük eseri nedir? sorusuna cevap veren yok. Her halde açtığı yeni çığır olsa

12 M. R. Rida, *Târihul'-Üstâz El-İmam*, C. I. S. 1056.

Adı geçen, *Abduh* hakkında 3 ciltlik bir kitap yazdı. III. cildde *Abduh*'un mektupları, hakkındaki tâziyeler, mersiyeler yer almaktadır. I. cild hayâtından bahseder. II. cildde ise bazı eserleri ve makaleleri toplanmıştır. Kitap 2122 sayfa tutar.

12a 1879 da Hidiv Tevfik, Efgânîyi Mısır'dan kovdu, giderken demiş ki: Ben Mısırda bir kitab yazmadım, fakat size bir eser bırakıyorum ki, bütün kitaplara bedel: Muhammed *Abduh*."

gerek. Çünkü bu dâvânın fikriyyâtını o yaptı. Biz burada onun kitap hâlindeki eserlerini kaydedeceğiz:

1- *El-Vâridât*, tasavvufa âid bir risâledir, basılmıştır.

2- *Risâleh fi Vahdet'il-Vücut*, basılmadı.

3- *Târih-u İsmail Paşa*, bunun bâzı parçaları A'râbî isyânında Abdullah Nedim tarafından Et-Tâif'te yayımlanmış.

4- *Felsefet'ül-İctimâ vet-Târih*, Dârululûm'da, İbn-i Haldun Mukaddimesi'ni okuturken yazmış, A'râbî isyânında zâyi olmuş.

5- *Hâşiye'tü Akâidi'l-Celâl Devvânî*, kelâma âiddir, basıldı.

6- *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, Beyrut'ta basıldı. Şerif Rady tarafından toplanan bu eser, Hazret-i Ali'nin nutuklarını, hutbelerini, öğütlerini, tavsiyelerini hâvidir. Bundakilerin çoğunun Hazret-i Ali'nin olduğu kabul edilir. Edebî değeri yüksektir.

7- *Şerhu Makâmât-ı Bediüzzamân Hemedânî*, basıldı.

8- *Şerhu'l-Besâiri'n-Nâsriyye*, mantığa aittir.

9- *Nizâm'ut-Terbiye ve-t-Ta'lim*, Basıldı.

10- *Risâltüt-Tevhîd*, Beyrut'ta Sultâniye mektebinde okuttuğu dersleri genişleterek bu kitabı meydana getirdi. Bir çok baskıları vardır. Bunu Hüseyin Mazhar Türkçeye çevirdi ve Sebülü'r-Reşâd dergisinin 16. cildinden itibaren tefrika yoluyla neşir edildi.

11- *Takrirul-Mahâkimi's-Şer'iyye*, basılmıştır.

12- *El-İslâm ve'n-Nasrâniyye, maa'l-İlmi ve'l-Medeniyye*. Birçok baskıları yapılmıştır. Bunda İslâm'ın şanlı mâzisini, ilim hareketlerini dile getirir. Bir hristiyan arap olan Ferah Anton, *El-Câmia* dergisinde İbn-i Rüşd hakkında bir yazı yazar. Bunda Hristiyanlığın ilme karşı daha müsamahalı olduğunu ileri sürer. Abduh bunu çürütmek için 1902 de bu eseri yazdı. I. bölümde Hristiyanlığın ilme karşı gelmesi, engizisyonlar anlatılıyor. II. bölümde İslâm'ın esasları, akla verilen önem, müslümanların ilme hizmetleri, kütüphâneler, yaptıkları keşifler yer alıyor. III. bölümde müslümanların bugünkü durumları, sebepleri inceleniyor. IV. bölümde cümûd (=atâlet)in geçici bir hastalık olduğu söyleniyor, İslâm'ın geleceği, kurtuluş çâreleri, islâhat yolları gösteriliyor. Bundaki yazıların bir kısmı *M. Âkif* tarafında terceme olunarak *Sırât-ı Müstakîm*'de yayımlandı, ancak terceme sırayla değil, seçme yoluyla yapılmıştır. (Listeye bak s. 126-127)

13- *Sûratü'l-Asr Tefsîri*. Bunu, Tunus'a gittiğinde orada konferans olarak vermiştir. Bu da *Sûrat-ı Müstekîm*'de (C. III.) tefrika edilmiştir.

14- *Amme Cüz'ü Tefsîri*: Bunu Mısır'da meşhur *Cemiyet-i Hayriyye-i İslâmiye*'nin açtığı okullarda okutmak üzere, sâde bir dille hazırlamış. Avrupa'da seyahatta iken yazmış, Tunus'ta tamamlamış, 1321/1900. Adı geçen Cemiyet-i Hayriye, kimsesiz çocukları yetiştiren bir kurumdu. Abduh, 1900 da bunun başkanı oldu ve cemiyetin gelirini üç kat arttırdı, başkanlığı ölümüne kadar devam etti. (Bu cemiyeti tanımayanlar yanlış bilgi veriyor).

15- *Tefsîr'ul-Kur'ân'il-Hakîm*: Beyrut'ta bulunduğu sırada iki câmide, sonra Ezher'de 6 yıl okuttuğu tefsir dersleri, kitap hâlinde basıldı. Bunları, Menar'cı *Reşid Ridâ* not olarak tuttu, sonra Abduh gözden geçirdi. Bunlarda eski müfessirlerin tâkîp ettiği yoldan başka bir yol tuttu. İsrâiliyyâta, hurâfelere yer vermedi. İctimâî noktalara önem vererek izahatta bulundu. İslâm ile medeniyet arasını uyuşturmaya çalıştı. Geçmişlerin donmuş fikirlerine, sönük görüşlerine saplanıp kalmamağı söyledi. Bazı yenilikler yaptı. Garank kıssasının aslı olmadığını açıkladı, Zeyd ve Zeyneb meselesini inceleyip müstehriklere karşı müdafaa etti. Bazı yeni teviller yaptı.

Bazı tefsirlere, maalesef, israiliyat kontrolsüz girmiştir. Bunun yeni bir örneğini verelim: İlahiyat F. Tefsir Doçenti olan Dr. İsmail Cerrahoğlu'nun Yahya İbn-i Sellâm ve Tefsirdeki Metodu' adlı eseri, Fakülte tarafından 1970 te yayımlandı. Bunda Yahyâ'nın tefsire İsrâiliyyâtı nasıl karıştırdığına verilen örnekler var. Bunlardan bazıları şunlardır: Lokman sûresinin 16. âyeti tefsir edilirken buradaki SAHRA kelimesi dünya üzerinde duran balığı taşıyan KAYA olduğu söyleniyor. (S. 151) Dünyanın öküz, öküzün balık, balığın da denizde bir kaya üzerinde durduğu inancı nedense pek yaygındır. Âlimler bunun böyle olmadığını anlata dursun, dünya sarı öküzün sırtından bir türlü düşmemiş. Ve bu iş gülünç bir hal almıştır. Türkiyemiz de dahil, 1971 yılında bile, bütün İslâm ülkelerinde sarı öküz, hâlâ vâizlerin sermayesi olmaktadır.¹³

13 Yakın edebiyatımızda bunun nasıl alay konusu olduğunu bir kaç örnek verelim:

—Hani vâiz geçinen maskara şeyler var ya,
Der ki bir tanesi peş-tahtayı yumruklayarak:
“Dinle dünya neyin üstünde durur hey avanak.
Yerin altında öküz var, onun altında balık,
Onun altında da bir zorlu deniz var kayalık.
Öteden kürd atılır:

—Doğru mu dersin be hoca?

—Ne demek doğrumu dersin? gidi cahil amca.
Sözlerim basma değil, yazma kitaptan tekmil,
Kim inanmazsa kızıl kâfir olur, böylece dü.

Abdülâzîz Çâviş, bu gibi saçmaları yazanlara Kur'ân'ın düşmanları adını veriyor, "Zelzele sarı öküzün tüylerini oynatmasından olurmuş, kuyuların suyu kışın sıcak, çünkü geceler uzun olduğundan güneş yerin altında çok kahıyor, sular da ısınıyormuş. Bu gibi tefsirlere çocuklar bile güler, bunlar Kur'ân'a cinâyettir" diyor.¹⁴

Yahyâ İbn-i Sellâm tefsîrinde ilginç örneklerden biri de şudur: Yâsîn Sûresi'nin 56. âyet'i kerîmesinin tefsîrinde şöyle diyor:

قال يحيى : بلغنى ان احدهم يعطى قوة مائة شاب فى الشهوة والجماع وانه يفتضى فى مقدار ليلة من ليال الدنيا مائة عذراء بذكر لا يميل ولا ينثنى وفرج لا ينحنى (?) ولا يمنى فى شهوة اربعين عاماً ...

Yahyâ'nın duyduğuna göre gûyâ: Cennet'te bir erkeğe şehvet ve cimâda yüz genç kuvveti verilir. O budünya gecelerinden bir gece mikdarı zamanda yüz bâkire ile vuslat olur, âleti ne yorulur, ne gevşer.... bu konuda diğer bir rivayet:

ان الرجل من اهل الجنة ليتزوج خمس مائة حوراء واربعة آلاف بكر وثمانية آلاف ثيب ما منهن و احدة الا يعانقها مثل عمر الدنيا كله لا يملها ولا تمله ... (*)

—Rahatım yok benim öyleyse bugünden sonra:

Gömülüp kurtulayım bari hemen bir çukura.

—Ne zorun var be adam?

—Anlatayım dur ki hocam.

Ben bu dünyayı gördüm de sanırdım sağlam.

Ne çürükmüş o meğer, sen şu benim halime bak.

Totalım şimdi öküz durdu, balık durmıyacak,

Diyelim haydi balık durdu biraz buldu da yem,

Ya deniz?... Hiç dibi yokmuş bu işin... Ört ki ölem.

Mehmed Âkif, Safahat, Âsım

Ne teaccüp ediyorsun, buna dünya derler,

Duyulan herzelere onda nihayet yoktur.

Yerin altında öküz var mı? dedi bir meczup,

Onu bilmem, dedim, üstünde fakat pek çoktur.

Ferid

Seni tekfir eder mutlak desen dünyâ yuvarlaktır,

Döner dünya, o dönmez, çünkü sâbittir inadında.

Sorulsa hoce-i dâna Selânik nerededir bilmez,

Bilir ammâ ki kaç tüy varsa Cibril'in kanadında.

Eşref

14 Abdülâzîz Çâviş, *El-İslâmu Dinü'l-Fıtrat ve'l-Hürriyye*, S. 26.

(*) Bunun benzeri Et-Targib ve t-Terhib'de V. ciltte.

Cennet ehlinde olan bir adam 500 hûri ile evlenir, 4,00 kız, 8,000 dul karı alır... (S. 141). Abduh, tefsirine bu kabil rivayetleri almadı.

Yerin Yuvarlaklığı, sarı öküz konusunda *Hüseyin Cisir* de bakın ne diyor: "Birtakım zuafânın bâzularından işittim: Amerika kıt'asının vücûdunu itiraf, Din-İslâmca câiz değildir. Çünkü bu itikad, arzın yuvarlaklığını itikad etmeye müeddî olur, diyordu. Bakın şu miskinın cehaletine, ehli İslâm'a, hisle bilinen şeylerde inad etmeyi ve milletlerin arasında maskara olmayı teklif ediyor... Miskin şu bâtil inaddan başka bir şey bulamamış da gözle görülen ve tevâtüren sâbit olan koca bir dünya kıt'asını inkâra lüzum görmüş"¹⁵.

Abduh'un bâzi görüşlerini beğenmeyenler olmuş. Meselâ Tayran Ebâbil'i te'vili bunlardandır "Kuşların veya sinek nev'inden uçucu şeylerin taşıdıkları mikroplarla vebâ veya çiçek hastalığı yayılarak Ebrehe ordusunun perîşân olduğunu söyledi, küçük mikroplar koca bir orduyu harap etti, bu da Allah'ın kudretine bir delildir. O kuşların nev'i ne olursa olsun, hepsi de Allah'ın ordusudur." (Amme Cüzü Tefsîru, S. 160) Hazret-i Peygamber'i sihir tutmadığını açıkladı. Cessâs gibi bazı âlimler de bunu söylemişlerdi.

16- *Hanotoux'nun (Hanoto) Hücumuna karşı Şeyh Muhammed Abduh'nun İslâmı Müdafaası*: 1900 yılında Fransız dışişleri bakanı Gabriel Hanotoux, İslâm'a hücum etti, kazâ ve kader meselesini ele alarak Hıristiyanlığı övdü. Makalenin tercemesini El-Müeyyed gazetesinde okuyan Abduh o gece bir cevap yazıp ertesi günü bunu neşretti, 6 makale hâlinde verilen bu cevaplarda İslâm'ı müdâfaa etti. Kur'an'da 64 âyet, insan iradesinin hür olduğunu, İslâm'da cebir olmadığını göstermekte bulunduğunu anlattı. *Mehmed Âkif* bunları Türkçeye çevirdi, *Sebilür'-Reşâd* dergisi de yayınladı. *Sebilür'-Reşâd*, okuyucularına kitabı şöyle sunuyor: "Sebilür'-Reşâdın muhterem kâri'leri içinde *üstâd-ı muazzam Şeyh Muhammed Abduh* merhûmu tanımayan yoktur. İşte neşrine muvaffak olduğumuz bu eser Hanotux gibi İslâm'ın esâsâtına, müslümanların hukukuna dolu-dizgin yürümek isteyen kuvvetli bir düşmanın hücumlarını esasından reddetmek için *üstâd-ı müşârunileyh tarafîûdan* yazılmış bir kitâb-ı mübindir. Eserin mevzuu, sâhib-i muhteremi malûm iken kıymet-i ilmiyyesi hakkında söz söylemeyi zâid addederiz."

Eseri tanıtmak için içindekileri kısaca kaydedelim:

Hanotoux'nun makalesi: İslâm, mes'ele-i İslâmiyye, Tunus, Cezayir müslümanları, haccın, Hicaz'ın ehemmiyet-i siyâsiyyesi, dervişler, şeyhler, Se-

15 *Risâle-i Hamîdiyye*, C. III, S. 220 *Manastırlı İ. Hakkı* tercemesi.

nûsiler, kazâ ve kader, kadere îmânın müslümanları mahva doğru götürmekte olduğu, İslâmiyyet ile Hıristiyanlığın mukayesesi, müslümanları iyice mahkûm etmek için Fransa hükümetince güdülecek siyaset.

Abduh'un bunlara cevabı:

“Hanutoux'nun hem akâidde, hem târihte mukallidlik mertebesinde yükselmediği, en basit, en maruf tarihî gerçekleri tahriften çekinmediği, Müslümanlığın esası hakkında söylediği sözlerin hiç o esas ile münasebeti olmadığı, Hıristiyanlığa nisbet etmek istediği asılların İncil'de aslâ yeri bulunmadığı, hakikî müslümanların kazâ, kadar meselesini ne suretle telâkkî ettikleri ve bu telâkkî sayesinde ne gibi maddî, manevî terakkilere kavuştukları, Müslümanlığın bir atâlet dini olmayıp sa'y ü amel dini olduğu ve bunun kesin nasslarla, tarihî gerçeklerle isbatı, çalışan bir müslüman için bütün mertebelere yükseliş yolları açık bulunduğu, müslümanların bu günkü hali, müslümanların yanlış anladıkları ictimaî, ahlâkî birtakım hakikatler, İslâm birliğinden kasdedilen mana, müslümanların vatandaşları hıristiyanlara yaptıkları muamele ile berikilerin müslümanlara karşı gösterdikleri muamelelerin mukayesesi, dine sokulan bid'atlar, hurafeler, batılilar için müslümanların uyanmasından ürkmek, onu durdurmaya çalışmak doğru olmadığı...”

17- *Er-Reddü ale'd-Dehriyyîn*: Paristen Beyrut'a döndükten sonra 1303/1885 te, Cemaleddin Efgani'nin tabiatçılara red risalesini, dostlarının yardımıyla Farsça'dan Arapça'ya çevirdi. Üstadı Efgani bu eserinde maddiyûnunun bâtil iddialarını çürütmekte, dîni, îmânı müdafaa etmektedir. Her ikisi din uğurunda koca bir ömür harcamışken, ne gariptir ki, bazıları onları itham etmekten utanmıyorlar. Her ikisi İslâm'ı müdafaa etmekten usanmadılar. Bu eser, avukat *Aziz Akpınarlı* tarafından *Tabiatçılığı Red* adıyla Türkçeye terceme edilerek ancak 1956 yılında *Diyanet İşleri Başkanlığı*'na basıldı. Halbuki, Türkçe'ye bir tercemesi daha önce dış Türkleri tarafından basılmıştır. Abduh'nun talebesi olup 1922 de Bulgaristan'a giden ve orada Şumnu'da açılan Nüvvap Mektebinde yıllarca hocalık yapan *Yusuf Zıyaeddin (Ersal)*, üstadının bu eserini *Tabiiyyûn, Da'vâ ve Gayeleri* adıyla Türkçe'ye çevirmiş, sonuna Abduh'nun *kazâ ve kader* makalesini de koyarak 1923 te Şumnu'da Sabri Sadık (İlknur)un Terakkî matbaasında bastırmıştır. İşin mühim olan yönü Zıyaüddin hocamızın, Balkan Türkleri arasında *Efgani* ve *Abduh* gibi iki İslâm öncüsünün fikirlerini Nüvvap'taki derslerinde olduğu gibi eserleriyle de yaymasıdır. Taassup taraftarlarının öfkesinden hiç korkmadan kitabının üzerine “*Allâme-i şehîr es-Seyyid Cemâleddin Efgâni hazretleri ile hakîm-i İs-*

lâm Muhammed Abduh hazretlerinin fikir ve mutalâaları tercümânıdır” ibaresini koymuştur. Rahmetli üstâdımız, Abduh'nun hayrânıydı. Bize onu tanıttı ve sevdirdi. Bulgaristan'da yıllarca Başmüftülük yapan meşhur *Hocazâde Mehmed Muhiddin* Efendi de bu tercemeyi okumuş, basmaya teşvik etmiş ve sonuna takdîrini ifade eden şu beyti yazmış: (S. 58)

والله ذو الفضل والعلم عنده — اعطاء ما شاء منه عبده
Başkaları gibi yanlış tevriyeler çıkarmadan kaçınarak söyleyelim: Buradaki Abduhu kelimesi, acaba üstad Abduh'ya bir işaret sayılamaz mı? Allah cümlesinden razı olsun ve iyileri takdîr edenleri aramızdan eksik etmesin.

Makaleleri :

Vakayi-i Mısıryye, Urvetül-Vüskâ ve başka yerlerde çıkmış makaleleri vardır. Bunlar, Reşid Ridâ'nın yazdığı kitabın ikinci cildinde toplanmıştır. Bu makalelerden bazıları ile *El-İslâm Ve'l-Nasrâniyye Maa'l-İlmi ve'l-Medeniyye* kitabından bazı seçmeler *Mehmed Âkif* tarafından Türkçe'ye çevirilerek *Sırât-ı Müstekîm* dergisinde yayınlanmıştır. Buraya bunların bir listesini alıyoruz:

		cild	sayı	sayfa
1- Müslümanlıkta Esaslar*	Akıl ve düşünce, aklın nakle tercihi, Tekfirin güçlüğü, kâinattan ibret almak, vicdan hürriyeti, dini saltanat).	I	10	146-148
2- " "		I	24	379-381
3- Bugünkü Müslümanlar (Müslümanlığa müslümanlarla ihticac)*		I	25	393-397
4- Atâletin intac ettiği fenalıklar (Sebebler)*		I	26	411-413
5- " " " (Akîdeye tesiri)*		II	27	10-12
6- Atâlet ve Mekâtib-i resmîye talebesi*		II	28	22-23
7- Atâlet geçici bir hastalıktır*		II	29	44-46
8- Arapların fûnûn ve keşifleri*		II	32	86-87
9- Kazâ ve kader**		II	35	133-136
10- " " **		II	36	149-150
11- Din ne kadar müsaid imiş*		II	37	165-166
12- Garp, Medeniyeti nasıl bulmuş*		II	38	181-182

13- Müslümanların Esbâb-ı inhitâtı ve meskeneti**	II	39	198-199
14- Milletler üzerinde câri olan kavânin-i İlâhiyye**	II	40	210-213
15- Fazâil ve rezâil**	II	44	274-277
16- Emel ve taleb-i mecd**	II	46	306-310
17- Şeref**	II	47	324-326
18- Zikr-i cemil**	II	48	340-342
19- Mülkü muhafaza esbâbı**	II	49	353-355
21- Milletin mâzisi, hâli ve hastalıkların çaresi**	II	50	370-374
21- Hıristiyanlık ve Müslümanlık**	II	51	389-392
22- Vahdet-i İslâmiyye**	II	52	401-403
23- Vahdet ve hâkimiyet**	III	53	3-5
24- Cinsiyet ve diyânet-i İslâmiyye**	III	54	19-21
25- Taassup**	III	55	33-37
26- Lâf nekadar çok da iş nekadar az***	III	72	307-309
27- Asır sûresi tefsiri	III	73	323-324
28- " " "	III	74	339-341
29- " " "	III	75	355-357
30- " " "	III	76	372-374
31- " " "	III	77	338-340
32-43- Hanutu'ya Cevapları:	III	57	say.nda
başlayıp 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 68, 69, 70, 71 bitmiştir.			
44- İne'llâhe lâ yugayyiru mâ bi-kavmin	VIII	197	273-277
45- " " "	XIII	303	293-295
46- İdâd-i kuvvet	XII	311	421-422
47- Cinsiyet ve diyanet-i İslâmiyye (tekrar)**	XIII	325	95-97

Vakayi-ı Mısriyye'de çıkan makalelerinden bâzılarının başlıkları şöyledir:

Hükümet kanunlarına saygı, Fakirleri sevmek, Maarif, Rüşvetin kötülüğü, İffet ve lüzûmu, Kuvvet ve kanun, İnsanın evlenme ihtiyacı, Teaddüd-ü zevcât, Bid'atların ibtâli, Şûrâ ve istibdât, Şarkı âdil bir Müstebit kalkındırır (Beyrutta).

* İşaretliler El-İslâm ve'l-Nasrânieden, ** Urvetül-Vüska'dan, *** Vakayi-ı Mısriyeden alınmıştır.

Fıkha dâir düşünceleri :

Abduh, bir fakih'tir. Kadıhklarda bulundu, müftülük yaptı. Fıkıhla iş-tigal etti. Fıkıhın, hayâtın durmadan inkişâf eden îcaplarına göre ayarlanma-sını ister. Nasilki eski müctehit'ler, zamanlarının ihtiyaçlarına cevap vererek fıkıhı geliştirmişlerdir, biz neye onlara uymayalım, meseleleri donduralım, diyor. Abduh, bir bakıma *İbn-i Teymiye'ci* sayılır. Yâni muhâfazakâr bir îslâhatçıdır. Esastan hiç bir fedakârlık yapmaz. Müslümanların sadr-ı İslâm'a dönmelerini tavsiye eder, dini, Kitap ve Sünnet'ten bu iki kaynaktan alma-lıyız tezini savunur, bid'atların aleyhindedir. Onun îslahatçılığı selef-i sâlihîn devrine dönmektir. Çünkü o devri pek parlak görüyor. Bugünkü müslümanlar, İslâm'ın yüksek gayesine yetişemedilerse, kusur kendilerininidir. Eski hâle dönmek, yâni İslâm'ı bid'atlardan, sonradan karışan şeylerden arınmış haliyle anlamak suretiyle, müslümanlar yine eski şerefli duruma gelirler. Bu bakımdan *İbn-i Teymiye gibi selefçi, Gazâlî gibi ahlâkçıdır*. Akılcılığı da ihmâl etmez. A. Saîdi, Abduh için: *İbn-i Teymiye'den ziyade İbn-i Rüşd'ün çağırında sayılır*, diyor.¹⁶ O, taklid devriyle başhyan biribirini tekfir etme belâsından şikâyetçidir. Eskiye dönersek bunların hepsinden kurtulacağımız kanısındadır. *El-İslâm ve'n-Nasrâniyye'nin* IV. bölümündeki (*Avdün ilâ semâhat'il-İslâm* (= İslâmın müsâmahakârlığına dönüş) başlıklı yazısında bu, açıkça görül-mektedir. (Bunun tercemesini gelecek sayıda vereceğiz..)

Abduh'u tanıtan Âkif:

*Eğer çiğnenmemek isterseler seylâb-ı eyyâma,
Rucû etsinler artık müslümanlar, sadr-ı İslâm'a.*

derken, Abduh'un bu görüşüne tercümân olmuştur.

Diğer yandan Abduh, taklidin de karşısındadır. Zâten taklid sonradan çıkmış bir şey değil midir? Geriye dönerek taklitten de kurtulmuş oluruz. Eski ve yeni ulemâ taklidin aleyhindedir. Tahâvî, İbn-i Teymiye, İbn-i Kay-yim, İzz ibn-i Abdü's-Selâm, Sübkî, Sâlih Makbelî, Şevkânî ve sâire bunlar-dandır. Diğer yandan Mâverdî, Kadî Hüseyin, İmâmü'l-Harameyn, Begavî, Gazâlî, İbn-i Salâh, Nevevî, Zerkeşî, Kadî Abdü'l-Vehhâb, Karâfî, Şâtıbî, İbn-i Dakîka'lîd, gibi âlimler, her asırda müctehid bulunmasını sarûri görürler. İctihat kapısını kapamak, şeriati ta'til etmek derler. Bu hususta en keskin sözü Abdülâzîz Çâviş söylemiştir: *فلم ينسد ولن ينسد باب الاجتهاد برغم*

16 *El-Müceddidün fi'l-İslâm*, S. 538, Kahire, 1962.

انف من ارادوا ان يحجروا على العقول البشرية و يقيموا عليها اوصياء
 من الأولين حتى تسير كما ساروا و تقول بما قالوا. "İctihat kapısı kapan-
 mamıştır ve kapanmıyacaktır; beşer aklını hacir altına alamk isteyenlerin,
 onların gittikleri yoldan gitmek, onların dediklerini demeleri için eskileri
 onların başlarına vasî yapmak dileyenlerin rağmine bu böyledir..."¹⁷

Eskiden mezheb imamlarını tenkit serbestti. "Tahâvî: Kuvvetli delil
 görünce sâhib-i mezhebe muhâlefet etmiştir. Zehebî diyor ki: Tahâvî devrine
 kadar devâm eden tam ve kâmil serbest-i ârâ ve ictihat sâyesinde ulûm-i
 İslâmiye her şûbesinde müstait olduğu derece-i kemâle vâsıl olmuştur. Taklidin
 şuyûu târihinden itibaren de inhitâta başlamış ve son zamanlarda ilmî intikâd,
 sâhib-i mezhebe karşı hürmetsizlik ad olunmuştur."¹⁸

O. Bu konuda şöyle diyor:

ثم ان الناس تحدث لهم باختلاف الزمان امور ووقائع لم ينص عليها هذه
 الكتب فهل نوقف سير العالم لأجل كتبهم؟ هذا لا يستطيع. ولذلك اضطر
 العوام والحكام الى ترك الاحكام الشرعية ولجئوا الى غيرها. ان اهل بخارى
 جوزوا الربا لضرورة الوقت عندهم. والمصريون قد ابتلوا بهذا فشدد الفقهاء
 على اغنياء البلاد فصاروا يرون ان الدين ناقص، فاضطر الناس الى الأستدانة
 من الأجانب بارباح فاحشة استنزفت ثروة البلاد وحولتها للأجانب. والفقهاء
 هم المسئولون عند الله تعالى عن هذا وعن كل ما عليه الناس من مخالفة
 الشريعة لانه كان يجب عليهم ان يعرفوا حالة العصر والزمان، ويطبقوا
 عليه الاحكام بصورة يمكن للناس اتباعها (اي كأحكام الضرورات) الا
 انهم يقتصرون على المحافظة على نقوش هذه الكتب ورسومها ويجعلونها
 كل شئ و يتركون لاجلها كل شئ. يقرؤون الاصول ولا يخطر ببال احد
 منهم ان يرجع فرعاً من هذه الكتب الى اصله، او يبحث عن دليله. بل لم
 ينجلوا ان يقولوا: نحن مقلدون، لا يلزمننا النظر في الكتاب والسنة...

17 Abdülâziz Çâviş, El-İslâmu Dînül-Fitra ve'l-Hürriyye.

18 Kâmil Miras, Buhârî Tercemesi, C. V, Sadaka-i Fitır bahsi.

“Zamanın değişmesiyle insanlar öyle işler ve olaylar karşısında kalırlar ki, fıkıh kitaplarında bunların hükmü tasrih edilmemiştir. *Onların kitaplarından ötürü, âlemin seyrini mi durduracağız? Bu güç yetmez bir şeydir.* Bu yüzden halk ve hakimler, şer’î hükümleri bırakmaya muhtar kalmışlar, başkafını almışlar. Halbuki, Buhârâ halkı zamanlarında çağın zarureti sebebiyle ribâya cevaz vermişler (*Beyi bi’l-vefâ*). Mısırlılar da böyle bir zarurete maruz kaldılar. Fukaha zenginlere sıkı davrandılar, onlar da dini kusurlu sandılar, fâhiş kârla ecnebilerden borç aldılar. Memleketin servetini kuruttular, servet ecnebilerin eline geçti. Allah katında bundan fukaha mes’ûldür, halkın dine aykırı davranışından da onlar sorumludur. Çünkü çağın, zamanın durumunu bilip halkın uyabileceği bir surette hükümler (*zaruret hükmü olarak*) tatbik etmek onlara düşen bir vazîfedir. Ancak onlar, kitaplarda yazılıp çizilmiş olanlara sapanıp onları aynen muhafaza etmekle yetinmiyorlar, *onları herşey bilip onlardan ötürü herşeyi terk ediyorlar. Usul okurlar, fakat bu kitaplardaki fer’î meselelerden birini aslına ircâ’ etmek veya delilini araştırmak, içlerinden hiç birinin aklına gelmez. Bu şöyle dursun, biz mukallidiz, Kitab ve Sünnet’e bakmak bize lâzım gelmez demekten bile sıkılmazlar.*”¹⁹

Abduh’un ileri sürdüğü bir şeyde bu durumdan kurtulmak için sonrakilere kitaplarını bırakıp eskilerin kaynak kitaplarına dönmektir:

إذا رجعنا الى كتب القرون المتوسطة كالزيلي يكون قد خطونا خطوة
لاصلاح الكتب والفقهاء. وما دمنا مقيدين بعبارات هذه الكتب المتداولة
ولا نعرف الدين والعلم الا منها ، فلا نزداد إلا جهلا. ان حالة الفقهاء هذه
هى التى ضيقت الدين ..

“Meselâ Zeylaî gibi orta çağ kitaplarına dönersek, kitapların ve fıkıhın ıslahına doğru bir adım atmış oluruz. Sonrakilerin elde bulunan kitaplarının ibâreleriyle mukayyed oldukça, dini ve ilmî bunlardan öğrenmiye çalıştıkça, ancak cehâletimiz artar. İşte bu sonraki fukahânın tutumu yok mu, dini elden gideren budur.”²⁰

19 *Târihu'l-Üstâz El-İmam Şeyh Muhammed Abduh*, C. I, S. 944-945 R. Rızâ, fıkıh okurken: Bu Allâh'ın hükmü mü, yoksa Tatarhaniye'nin hükmü mü? dermiş.

20 Aynı eser, s. 943.

Hicri XI. asırda Şemseddin Şubravî, zamânında Ezher'de Müzenî'nin Muhtasarı gibi eski kitapları okuturdu. Ondan sonra eskileri bırakıp müteahhürün kitapları kolay diye onları aldılar. Eskileri okutacak hoca kalmadı. Şubravî, zamânının Şâfî'î'si sayılırdı.

Görülüyor ki, Abduh fıkhn ıslâhı için görüşünü açıkça söylüyor. Diğer yandan İslâm ile çağdaş ilim hareketlerini bağdaştırmaya, böylece bir nevi yenilik hareketine de davet eder. Bu gibi tutumlarından dolayı onu dine karşı gelmekle suçlamak, en hafif tabirle, büyük haksızlık olur. *Efgânî* ve *Abduh* aleyhinde bulunmak bir hünermiş gibi bunu dillerine doluyorlar. Şark'ın bu iki uyandırıcısını çürütmekle Batı'nın emellerine âlet oluyorlar.²¹ Halbuki Batı'ya karşı İslâm'ı savunan bu ikisi olmuştur. *Renan*'ın İslâm'a saldırısına *Efgânî* cevap verdi, *Hanoto*'nun hücumlarına karşı *Abduh* İslâm'ı müdafaa etti. *El-İslâm Ve'n-Nasrâniyye*'de Abduh İslâm'ın ilme verdiği değeri ve hizmetleri anlattı. Müslümanlıkta ilim ve din çatışması olmadığını açıklamak için didindi. Târihin şâhitliği ile bunu açıkladı. Müslümanların bu durgunluğunun geçici olduğunu söyledi. Birgün dinin, ilmin elinden tutarak beraberce insanların ruh ve kalblerini yükseltecekleri zamanın yakın olduğunu bildirdi. A. Adıvar'ın bunu (*kehânet savurmak*) diye nitelemesini yadırgadım. ²² Gerçek ilim ve din elele vermiş değil midir?

Zeyd ve Zeyneb meselesi:

Abduh, İslâm'a gölge düşüren herşeyin karşısındadır. Hak bildiğini söylemekten aslâ çekinmez. Eski, yeni nereden gelirse gelsin İslâm'a dil uzatanların cevâbını verir. Bazı eski kaynakların fırsat verdiği rivayetleri ele alan Batılılar, *Zeyd*'in, *Zeyneb*'i boşadıktan sonra *Hazret-i Peygamber*'in onunla evlenmesini dillerine dolarlar. Bu meseleyi önce dikkatle inceleyip gerekli cevabı veren Abduh olmuştur. Tefsirlerinde bu husûsu aydınlatmıştır. Eski rivayetleri çürütmüştür.²³

Garânik meselesi:

Eski bir rivayete göre: *Necim sûresinde Lât, Uzzâ, Menât* putlarından bahseden âyetleri *Peygamberimiz* okurken, güyâ Şeytan bir parazit gibi ara-

21 *Efgânî* ve *Abduh*'yü *Prof. E. Kédourie* de bambaşka göstermiye çalışmaktadır. Bu iki kıymet üzerine gölge düşürüp gözden düşürmek istiyorlar. Fakat boşuna gayret. Çünkü şark onlardan alacağı dersi almıştır, uyanmıştır.

22 *A. A. Adıvar, Tarih Boyunca İlim ve Din*, C II, S. 148. Adıvar'ın şu hükmü de bana garip geldi: "Efgânî ve Abduh, hristiyan ilâhiyatçıların yaptıkları gibi, târihî-intikadî bir usulle din üzerinde çahşıp dînî bir tekâmüle doğru yürüdükleri iddia olunamaz..." *Aynı eser*. İki din arasındaki farklar düşünülünce öyle bir şeye lüzum kalır mı?

23 *و على الباب ستر من شعر فرفته الريح فراها وهي حاسرة فأعجبته.*
El-Kâmil fi'l-Târih, C. II., S. 121.

ya girerek تلك الغرائق العلى وان شفاعتهن لترجي yollu sözleri Kur'ân'a kattığını söyleyen bâzı gafillerin söylediklerini şiddetle red eden Abduh, bu konuda esash inceleme yapmıştır. Böyle bir şeyin vahye ta'n etmek olduğunu, bunun aslâ vuku bulmadığını delilleriyle ispatlamıştır. Abduh, bunları derslerinde söyleyip yazdıktan çok sonra Türkiyemizde *Dârûl-Hikme* azâsından *Râsim Efendi*, bu garânîk kıssasını, olmuş gibi gösterip yazdı. O zaman *A. Hamdi Akseki* buna cevap vererek konuyu güzelce aydınlattı. Bu hususta, tabîi ki, Abduh'un yazılarından faydalandı.²⁴

Taaddüdü zevcâta dâir görüşü :

Abduh, 8 Rebûlâhır 1298 tarihli *Vakâyi-i Mısrıyye'de* (sayı 1056) yazdığı bir makalede çoklu evlenmenin âilede doğurduğu huzursuzluğu, kadınların kıskançlığı yüzünden doğan geçimsizliği, bunun çocuklar üzerindeki olumsuz etkilerini dile getirdi. Kur'ân-ı Kerim dörde kadar ruhsat veriyorsa da bu adâletle mukayyettir, bu şarta riâyet olunmazsa müsaade de yoktur, diyor. *Zâten birden fazla kadın almak bir emir değil, bir müsaadedir, şarta bağlıdır.* Abduh, böylece tatbîkatta bâzı aksaklıklara yol açan bu meseleyi aydınlatmış oluyor. Bu, bâzıların sandığı gibi, âyetin hükmünü kaldırmak değil, doğru tatbîkini sağlamaktır. Islâhatçıların karşısında olan *Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri* bile bu konuda Abduh'dan farklı konuşmuyor. O da çoklu evlenmenin adâletle şarth olduğunu söylüyor. "*Bir adamın iki karısı olup da birine fazla meylederse, kıyâmet günü bir tarafı çarpık olarak haşr olunur*" hadîsini zikrediyor. Ortaklar arasında tam adâlete riâyetin imkânsız olduğu ise âyetten anlaşılmaktadır. Onun için akrabâ olan kadınları bir kocanın nikâhında toplamak haramdır, buna cem'-i mahârim denir. "*Taaddüdü zevcât ifâsı mutlakâ lâzım bir vazîfe-i dîniyye değildir. Ruhsat vardır. Hattâ من رقّ لأمتي رق الله له* hadîsine göre karısını gücendirmemek üzere bir tane ile iktifâ eden adamın

24 Râsim Efendi şöyle diyor: Peygamber vahiy hâlinde beşeriyet hâlinden insilâh ederdi. Cebraîl'in vahiy ettiği âyetleri gayr-i ihtiyârî okuduğu gibi şeytanın ilka ettiği (تلك الغرائق)

(ان شفاعتهن ...) yı da gayr-i ihtiyârî okudu. Sonra Cebraîl bunu haber verdi. A. Hamdi Akseki *Sebilü'r-Reşad'da* buna cevap verdi. C. XVIII.

25 Akribâ kadınların bir adamın nikâhı altında bulunması haramdır. Çünkü ortaklar arasında düşmanlık âdettir. Akribâyı çekiştirmek yasaktır. Fıkıh kitaplarında tafsilât vardır.

لأن الجمع بينهما يفضي الى قطيعة الرحم اذ المعادة معتادة بين الضرائر...

Molla Hüsrev, Dürer Şerh-i Gurur, C. I. S. 331, İstanbul, 1317 tab'ı.

me'cûr olacağını fukahâ söyler. Demek bu terki evlâ olan bir müsâadedir. Zarûret hâlinde câizdir".²⁶

Bizde Abduh'un tanınması :

Bizde Abduh biraz az tanınmıştır. Arap âleminde ise şöhreti yaygındır. Her toplantıda anılır, eserlerde adı sık sık geçer. O, Türkler hakkında daimâ iyi davranmıştır; Türkmen asıllı olmanın bunda belki etkisi var. Yukarıda bu hususlara işâret edildi. O, Türklerin siyâsetini dâima destekledi. Reşid Rizâ Türkleri tenkid ettikçe onu kınadı. Bu konuda *A. Saîdî* diyor ki: "Reşid Rizâ Osmanlı devletinin işlerine karışmasından dolayı kınardı. Siyâsete burununu sokma, derdi. Nasıki Türklerin aleyhinde bulunmasını, İngilizler istismâr etti. Onun gibilerin saçtığı tohumlar yeşerdi, Araplar Türklerin aleyhinde ayaklandı, Türklerden ayrıldılar. Fakat parça parça halde Batıların pençesine düştüler, hâlâ yakalarını bir araya getiremediler..."²⁷ Filistin meselesi Abduh'un haklı olduğunu isbata yeter.

Türklerin her başarısı onu sevindirmiştir. Her vesîleyle bunu belirtmiştir. *Kazâ ve Kader* yazısının sonunda sözü Türklerin son durumlarına, hürriyet hareketlerine getirerek şöyle diyor: "Kazâ ve Kader'e yanlış inancın geri kalmışlığa sebep olduğunu, İslâm'ı gerçek yönüyle anlarsak bunun bir kuvvet olduğunu anlatıyor. Türklerin bir çok hücumlara göğüs verdiklerini, Avrupa'nın onlara boyun eğdiğini, Türk padişahlarına Büyük Sultan dediklerini söylüyor ve şöyle devâm ediyor: Bugünlerde Türklerde yeniden bir canlanma görülüyor. İleriyi görenler şarkta, garpta çalışıyorlar. Hakka arka çıkan cemiyetler kurarak adâlete, dine yardımında bulunmayı, hürriyet fikirlerini yaymayı, milletin dağınmık emellerini bir araya toplamak için çalışmayı kendilerine vazife edindiler. ...Hak'dan ümidimiz ve niyâzımız: maksadlarında başarılı olmalarıdır."²⁸ II. Meşrutiyetin ilân edilmesiyle şeyh Abdunun bu dilekleri gerçekleşmiye başlamış oldu.

Yazıyı terceme eden Âkif sonuna şöyle bir not ekliyor: Yâ Rab, ne olurdu, Şeyh merhum hayatta olsaydı da emellerinin, temennilerinin tahakkuk ettiğini göreydi."

Abduh'u bizde eniyi tanıyan Âkif olmuştur. Birçok yazılarını terceme ederek yayınladı. Ancak tefsirinden pek bahsetmedi. Tefsirinden sitâyîşle

26 *Beyânü'l-Hak*, sayı: 11, c., I., 1324, İstanbul.

27 *AB. Saîdî, El-Müceddidân fi'l-İslâm*, S. 542.

28 *Sırâtulmüstekim*, C. II, Sayı 36, sayfa: 149-150.

bahseden *Ömer Nasuhi Bilmen*'dir. *Tefsir Tarihi* adlı eserinde: Abduh'un yüksek bir ilm-ü irfân timsâli olduğunu tefsirde yeni bir çığır açtığını, zamanımızda zihinleri meşgul eden, münâkaşa olunan meseleleri gayet güzel çözdüğünü söyledikten sonra şöyle der:

"*Muhammed Abduh, yüksek bir üstâz idi. Yazlarıyla dâimâ İslâm'ı Müdâfaa etti.*"²⁹ Muhterem hocamız gibi bir Türk âliminin kaleminden çıkan bu takdîrkâr satırlar Abduh'u sevenleri ancak sevindirir.

Abduh'u takdîr edenlerden biri de *Ahmed Hamdi Akseki*'dir. Merhum, Abduh'un fikirlerini yayan en sâdik tilmîzi Reşid Rizâ'nın *Mukallid ile Muhakkık* arasında muhâvere tarzında yazılan yazılarını dilimize ustaca çevirdi. Bunları önce *Sebilü'r Reşad*'ta tefrika etti, sonra da: *Mezâhibin Telfiki ve İslâm'ın Bir Noktaya Cem'i* adıyla kitap hâlinde basıldı. Kitabın başına şu ibâreyi koydu:

"*Bulduğumuz asır, bir mezhep üzerine sapanıp kalacak zaman değildir.*"³⁰

Merhum Şeyh Muhammed Abduh

Abduh'u bize tanıtan şüphesiz Âkiftir. *Sırat-ı Müstekîm* ve *Sebilü'r-Reşâd* dergilerinde ondan birçok yazılar terceme etti. Kendi yazdıklarında, Safakat'taki şiirlerinde Abduh'nun tesiri açıkça görülür. *Âsım*'da: Şark'ın iki uyandırıcısı Efgânî ve Abduh ile ilgili şu beytleri okuyoruz:

"Mısırın en muhteşem üstâdı Muhammed Abduh,
Konuşurken neye dâirse Cemâleddin'le;
Der ki tilmîzine Efgan'lı:

—Muhammed dinle!

29 *Ömer Nasuhi Bilmen, Tefsir Tarihi*, S. 591 Diyanet İş. Başkanlığı yayını.

30 *A. H. Akseki*'nin ilk ve en önemli olan bu eseri, sonraları nedense unutulmuş gibi oldu. 1332'de *Sebilü'r-Reşâd* tarafından yayınlanan bu eserin zengin ve ilginç bahislerinden bâzısını burada işaret edeyim de meraklıları okusunlar: Kur'an akln şânını i'lâ, taklidi, zemmü ta'yib eder-Din perdesi altında meydana çıkan siyasî münâzaalar İslâm'ı parçaladı-Mezhep kavgaları yüzünden müslümanların uğradığı felâketler-Körükörüne taklid kapısı kapanıp da nazar ve istidlâl kapısı açılmadıkça hiçbir ıslah olamayacağı-Mehdi çıkmadıkça müslümanların ıslah olmayacağı fikri ve bunun müslümanların en büyük hastalığından biri olduğu-Hurûfilik kalıntısı cümle ve kelimelerden hesap yoluyla bir şey çıkarmak-Cifrin sırrı-Okursan memnûn, tercübe edersen mahzûn olursun-Bu gibi, şeyleri çıkaranlar Bâtınryye tâifesidir-Cifrin Ca'fer-i Sâdik'a ve Hazretî Alî'ye nisbetinin reddi-Remilci Babalar, falcı karılar, zâyice, remil atmak, bürûc, yıldıznameler... -Her asırda müctehidin bulunması-İnsanların ava'm kısmının İnamları değil, belki birbirlerini taklid ettikleri... "400 sayfayı aşan bu eser dikkatle ve ibretle okunmaya değer İsmail Hakkı *İzmirli*'nin kitabı tanıtan güzel bir önsözü vardır.

İnkilâp istiyorum, başka değil, hem çabucak.

Öne bizler düşüp İslâm'ı da kaldırmazsak,

Nazariyyât ile birşeyler olur zannetme!..

O berâhini de artık yetişir, dinletme!

Çünkü muhtâc-ı tezâhür değil isti'dâdın..."

—Şüphe yok, hakk-ı semûhileri var üstâdın..

Gidelim bir yere, hattâ şu bizim Sûdan'a;

Yeni bir medrese te'sîs edelim Urbâna.

Daha üçbeş de faziletli mücâhid bulalım,

Nesli tehzîb ile, i'lâ ile meşgul olalım.

Çıkarıp gönderelim, hâsılı, şeyhim, yeryer,

Oradan âlem-i İslâm'a Cemâleddinler.

—Bu fakat, yirmi yıl ister ki, kolay görmüyorum..

Yirmi günlük işe bak sen!..

—Kulunuz ma'zûrum."

Âkif bu satırlarda ikisinin de görüşünü, emelini canlandırıyor. Efgânî ile Abduh, neticede birleşmekle berâber, neticeyi elde etmek için tutulacak yolda görüş ayrılığı hâlindeydiler. Abduh, eğitim ve öğretim yoluyla halkı uyandırıp kalkındırmak istiyordu. Efgânî ise serî inkılapçı bir ruh taşıyordu. Âkif, Türk gençliğinin mümessili olarak canlandırdığı *Âsım*'a:

İnkilâb istiyorum ben de, fakat, Abduh gibi..

diyerek kendi yerini tâyin ediyor.

Bu dergide yaymlanan Efgânî hakkındaki yazımda,* Âkif'in onu nasıl müdafaa ettiğini söylemiştim. Şimdi de sözü bitirirken Abduh'u nasıl müdafaa ettiğini görelim:

"Cemâleddîn hakkında söylenen Vehhâbilik, Şeyh Muhammed Abduh için de diriğ edilmiyor. İki senedir Sırât-ı Müstekîm'in sayfalarında merhûmun eserlerini görüpduruyoruz. Allah için söyleyelim, hangi mânâsına alırsa alınsın, Vehhâbiliği okşar bir cümlesi, bir makalesi görüldü mü?

Bâzıları, Şeyh'in zühdü, ilmi nisbetinde değildi, derler. Olabilir. Lâkin, acabâ merhum bütün hayâtını i'tikâf ile, nevâfil ile geçireydi, Âlem-i İslâm için daha müfid mi olacaktı? Mösyü Hanutuya karşı çıkıpta Mağrip'teki milyonlarca müslümanın hukukunu müdafaa etmek, öyle zannederim ki, asırlarca nevâfil edâ eylemekten daha sevaptır.

*) İlähiyat F. Dergisi C. X., 1962

Bilmez misiniz, Hazret-i Ömer, Tâbiîn'den Ebû Kılâbe'ye: "*Bence seni evlâd u ıyâlin için nafaka tedârikiyle meşgul görmek, böyle mescid köşelerinde mu'tekif görmekten daha hayırlıdır*" demiş.

Düşünmeli ki, *Ebû Kılâbe nihâyet üçbeş kişiden ibâret âilesine yiyecek bulacaktı. Abduh ise üçyüz milyonluk bir âilenin hayâtı için çalışmak mecbûriyetindeydi.**

İşte bugün bir Cemâleddin'i ,bir Muhammed Abduh'sü yok. Cihân-ı İslâm hakikaten bîkes, cidden garip. Biz bu gibi ekâbir-i ümmeti rahmetle, hürmetle anmalıyız ki, geriden gelenler aramızda bir yâd-ı cemil bırakabilmek ümidinden mahrum kalarak mücâhededen vazgeçmesinler.

Üçbeş sene evvel bir frenk bana demişti ki:

-Erbâb-ı fen ve san'atın kıymetini takdir edemiyorsunuz, mazursunuz. Lâkin erbâb-ı sa'y ü hizmetî takdir etmiyorsunuz. İşte bu kabahatiniz affolunmaz..

Fa'tebirû ya ülül-ıbsâr."³¹

* O zaman İslâm nüfusu bu kadardı. Bugün ise 700 milyondur.

31 M. Akif, *Sırât-ı Müstekim*, C. IV, Sayı 91, S. 223.